

تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۱۰/۵

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۰/۱۲/۱۳

علی اصغر شیرازی^۱، ابوالفضل صادق‌پور فیروزآباد^۲، مریم خلیل‌زاده مقدم^۳

بررسی ویژگی‌های تزئینی قرآن‌های مترجم خطی سده ۵ تا ۵۶ ق. موجود در موزه قرآن امام رضا (ع)

چکیده

موزه قرآن امام رضا (ع) به‌عنوان یکی از مهمترین موزه‌های جهان در زمینه نسخه‌های خطی قرآنی، از جمله موزه‌هایی است که آثار مهم و باارزشی چون نسخه‌های خطی قرآن از سده‌های اولیه اسلام تا دوران اخیر در آن نگهداری می‌شود. ویژگی برخی از این نسخه‌ها به جهت دارا بودن جنبه‌های بصری و تزئینی بوده و همچنین از این نظر که جزء اولین قرآن‌های مترجم هستند، از ارزش هنری زیادی برخوردارند. همچنین قرآن‌های مترجم خطی موجود در این موزه که به زبان‌های مختلفی ترجمه شده‌اند، اهمیت بسیاری دارند و نیز بررسی انواع تزئینات به‌کار رفته در این قرآن‌ها می‌تواند در بررسی‌های پژوهشی نسخه‌های خطی قرآنی مترجم موضوعی بسیار مهم به‌شمار آید. هدف این پژوهش یافتن ویژگی‌های بصری، نوع خطوط، ترجمه نگارشی رسم‌الخط زبان‌های رایج و بررسی تزئینات به‌کار رفته در تزئین نسخه‌های خطی قرآن‌های مترجم در قرون پنجم و ششم هجری/ یازدهم و دوازدهم میلادی، موجود در موزه قرآن امام رضا (ع) است و نتیجه بررسی آنها می‌تواند زمینه مناسبی جهت معرفی این نسخه‌های قرآنی خطی منحصر به‌فرد به‌شمار آید. روش این تحقیق به‌صورت توصیفی- تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای و میدانی است.

کلیدواژه‌ها: قرآن‌های مترجم، موزه قرآن امام رضا (ع)، تذهیب، کتاب‌آرایی، خوشنویسی.

۱. استادیار گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه هنر، استان تهران، شهر تهران، (نویسنده مسئول)

E-mail: a.shirazi41@yahoo.com

۲. کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه هنر، استان تهران، شهر تهران

E-mail: asakasfgm@yahoo.com

۳. کارشناس ارشد فلسفه هنر، دانشگاه علامه طباطبایی، استان تهران، شهر تهران

E-mail: khalilzadeh.maryam@yahoo.com

مقدمه

با ظهور کلام وحی، هنر کتابت قرآن در قرون اولیه هجری قمری آغاز و به علت ارزش و اهمیت موضوع فوق، این هنر در میان دیگر هنرهای اسلامی از جایگاه والایی برخوردار گردید، و جزء متعالی و شریفترین هنرها نزد مسلمانان به‌شمار می‌آمد. کتابت قرآن در دوران اسلامی معنای گسترده‌ای دارد و تنها معطوف به هنر خط و خوشنویسی نیست، بلکه مجموعه‌ای از هنرها از جمله خط و خوشنویسی، تزئین، تذهیب و رنگ، کاغذ، صحافی و تجلید، ترجمه، و غیره را شامل می‌شود.

از طرفی نیز کلام وحی از جمله کتبی است که تاکنون تفاسیر فراوانی بر آن نوشته شده و به زبان‌های مختلف ترجمه گردیده است و در نهایت عرصه مقدسی برای دانشمندان و هنرمندی هنرمندان تذهیب‌کار و خوشنویس و جلدساز در اعصار و قرون مختلف بوده است. کتابخانه آستان قدس رضوی نیز با دارا بودن حدود پانزده هزار قرآن و جزوات، مجموعه فوق‌العاده نفیسی از دوره‌های مختلف تاریخی و ترجمه شده به زبان‌های فارسی کهن و میانه، ترکی جغتایی، ماوراءالنهری و اردو بزرگترین پشتوانه فکری و علمی و فرهنگی و هنری دانشمندان و پژوهشگران است. کتابت قرآن در هر دوره از ویژگی‌ها و اصول خاصی برخوردار است. در این میان قرآن‌های مترجم مربوط به سده‌های ۵ و ۶ ق.ه. / ۱۱ و ۱۲ م.، در کنار ارزش بالای هنری و نسخه‌شناختی، به‌خاطر اینکه اولین نمونه قرآن‌های مترجم در جهان هستند که اکنون در موزه قرآن امام رضا (ع) نگهداری می‌شوند و نیز به دلیل نوع تزئینات و نقوش به‌کار رفته در آنها، جزء بی‌نظیرترین و نفیس‌ترین قرآن‌ها در هنر دوره اسلامی به‌شمار می‌آیند، که دارای اصول زیبایی‌شناسی منحصر به‌فردی هستند.

این مقاله سعی دارد به بررسی ویژگی‌های تزئینی و بصری شش قرآن ترجمه شده به زبان پارسی کهن به شماره ۱۷۷۱ و کتابت قرن ۵ ق.ه.، قرآن ترجمه شده به زبان فارسی دری به شماره ۴۶۴۰ و کتابت قرن ۵ ق.ه.، قرآن ترجمه شده به زبان اردو به شماره ۲۷۵۲ و کتابت قرن ۵ ق.ه.، قرآن ترجمه شده به زبان فارسی به شماره ۶۶۱ و کتابت قرن ۶ ق.ه. و قرآن ترجمه شده به زبان ترکی کهن به شماره ۲۲۲۹ با تاریخ کتابت قرن ۶ ق.ه. بپردازد. تحقیق و پژوهش درخصوص هر کدام از قرآن‌ها به لحاظ توصیف ویژگی‌های بصری، نوع خط و تذهیب، شیوه کتابت و تزئین، کاتب، مذهب و واقف آنها می‌تواند گوشه‌ای از تاریخ هنر و تمدن ایران و اسلام را روشن سازد. دستاوردهای این مقاله برپایه مطالعات نمونه‌ای و آماری است که از میان نسخه‌های خطی مترجم مختلف به‌دست آمده است.

سؤالاتی قابل طرح و بررسی در این مقاله عبارتند از:

۱. ویژگی‌های بصری قرآن‌های سده ۵ و ۶ ق.ه. / ۱۱ و ۱۲ م. از نظر نوع خطوط، ترجمه، تزئینات، ریتم و غیره چگونه بوده است؟
۲. تذهیب، کتاب‌آرایی و تزئین قرآن‌های مترجم خطی دارای چه ویژگی‌هایی است؟

مختصری درباره قرآن‌های مترجم

قرآن کریم از جمله کتاب‌هایی است که بر آن تفاسیر زیادی نوشته شده و به زبان‌های مختلف دنیا ترجمه گردیده است و هنرمندان خوشنویس، تذهیب‌کار و جلدساز در اعصار و قرون مختلف سعی کرده‌اند تا همه بضاعت و ارادت خود را در تزئین آن به‌کار برند. ترجمه قرآن به زبان‌های

دیگر از همان صدر اسلام سابقه کهن داشته و شواهد تاریخی حاکی از آن است که ترجمه قرآن در زمان حیات رسول اکرم (ص) آغاز شد، یعنی از هنگامی که بعضی از ایرانیان از سلمان فارسی (صحابه پیامبر) خواستند تا سوره فاتحه الکتاب را به زبان فارسی ترجمه کند و پیامبر (ص) موافقت فرمود؛ همچنین نامه‌های پیامبر اکرم (ص) به پادشاهان کشورهای دیگر از جمله نجاشی پادشاه حبشه، مقوقس حاکم مصر و هرقل امپراتور روم و کسری (خسرو) شاه ایران توسط سفیران پیامبر به زبان‌های آن بلاد ترجمه می‌شده است (ابن سعد، ۱۴۱۷ق، ۶۸).

موضوع ترجمه قرآن از زمانی که اسلام مورد پذیرش مسلمانان غیرعرب واقع گردید، مطرح شد. و این بحث بین عالمان و دانشمندان اسلامی مخالفان و موافقانی پیدا کرد. بعضی، حکم به تحریم ترجمه قرآن دادند و در مقابل گروهی دیگر از عالمان ترجمه قرآن را جایز دانستند (سلماسی‌زاده، ۱۳۴۲، ۱۶). در عهد سلطان منصور بن نوح سامانی (۳۶۶ - ۳۵۵ ه.ق.) و با دستور او، کاتبان ماوراءالنهر همه قرآن را به فارسی ترجمه کردند که این ترجمه در قالب ترجمه تفسیر «محمد بن جریر طبری» - که از بغداد برای سلطان فرستاده بود - به انجام رسید. همچنین در مقدمه ترجمه تفسیر طبری آمده است که از علما و فقهای ماوراءالنهر پرسیده شده: «آیا می‌شود کلام آسمانی را به زبان فارسی (دری) برگردانید؟» آنان همگی فتوا دادند که «برای فهم معانی قرآن و درک احکام دین اسلام منع شرعی ندارد» (معرفت، ۱۳۷۷، ۱۹۷).

در سیر ترجمه قرآن به زبان‌های مختلف زبان‌های ایرانی از اهمیت و جایگاه والایی برخوردارند. زبان‌های ایرانی یکی از شاخه‌های زبان‌های هند و ایرانی و از خانواده بزرگ زبان‌های هند و اروپایی هستند. زبان‌های ایرانی یک ریشه مشترک باستانی دارند و به گویش‌های مختلف و هر گویش به لهجه‌های مختلف استعمال می‌شوند. این زبان‌ها از آرامی باستان بسیار وام گرفته‌اند. بعضی از گویش‌های زبان ایرانی به خاطر تفاوت‌های ظاهری در نحوه استفاده از عبارات و ترکیب‌ها، امروزه خود به‌عنوان یک زبان نام برده می‌شوند. مهمترین زبان‌ها و گویش‌های ایرانی امروزی عبارتند از: فارسی روان، پارسی کهن، دری، اردو و غیره (مایل هروی، ۱۳۸۰، ۳۲۰).

قرآن‌های مترجم خطی موجود در موزه و کتابخانه آستان قدس رضوی

یکی از غنی‌ترین خزائن فرهنگ و هنر در جهان اسلام کتابخانه آستان قدس رضوی است که دارای بیش از ۱۵ هزار قرآن خطی، بدون احتساب نسخه‌های خطی است. در میان این قرآن‌های باارزش، تعداد نسبتاً زیادی از نظر نفاست هنری و ملاحظات تاریخی در جهان اسلام کم نظیر هستند؛ و باز در میان این نسخه‌های کم‌نظیر بیش از ۵۰۰ قرآن مترجم از سده ۵ تا ۱۳ هجری (سده ۱۰ تا ۱۸ م.) به زبان‌های فارسی کهن و میانه، ترکی جغتایی، ماوراءالنهری و اردو وجود دارند که واجد ارزش تاریخی، ادبی، هنری و تزئینات خاصی هستند. با بررسی این مجموعه از قرآن‌های مترجم می‌توانیم گوشه‌هایی از تاریخ هنر در تمدن ایرانی - اسلامی را روشن ساخته و به تحقیقات زیر نایل شویم:

۱. آشنایی با انواع تذهیب و آرایه‌های قرآنی، فواصل آیات و گره‌بندی، اسلیمی‌ها، تزئینات سرسوره‌ها [۱]، ترنج‌ها [۲] و شمسه‌های [۳] متداخل و درهم گره خورده، سرلوح [۴]، حاشیه‌های گره‌بندی و نشانه‌های شمسه و غیره؛

۲. هنر جلدسازی و صحافی، تجلید کتب از چوب، تیماج، ساغری، جلد‌های نفیس ضربی زرین، سوخت معرق، ساخته شده در اعصار مختلف وابسته به مکتب‌های هنری هرات، شیراز،

اصفهان، خراسان؛

۳. دسته‌بندی قرآن‌ها از نظر لهجه‌شناسی که ترجمه آن به لهجه قسمت خاصی از ایران است (رجایی، ۱۳۷۶، ۵)؛
۴. آشنایی با سیر تحوّل و تطوّر نثر فارسی و آگاهی از سیر تحوّل اندیشه دانشمندان و مفسران در قلمرو زبان فارسی؛ و
۵. آشنایی با انواع کاغذهای استفاده شده، از خمیری و فشاری ابتدایی گرفته تا کاغذ ختایی، خان‌بالیغ، سمرقندی، دولت‌آبادی و ترمه.

ویژگی‌های تزئینی، تذهیب و خوشنویسی قرآن‌های مترجم در سده ۵ و ۶ ه.ق

در قرون ۵ و ۶ ه.ق. که همزمان است با دوره سلجوقیان، مذهبان بیشتر به آراستن قرآن کریم پرداختند و قرآن‌های تذهیب‌دار دارای سرلوح هستند. در این دوره تذهیب زرین و طلاافشان در قرآن راه یافته و خط نسخ در کتابت رواج یافته است. در این دوره می‌توان با قاطعیت از قرآن‌های فارسی صحبت کرد چون در صفحات پایانی آنها اطلاعاتی درباره منشأ ایرانی کاتب و مذهب و یا محل کتابت و متونی که اغلب حاوی ترجمه فارسی است آمده است (گلچین معانی، ۱۳۴۷، ۴۵). همچنین در قرآن‌های این قرون به جای ورق پوستی از کاغذ استفاده شده و قطع قائمه مستطیلی کتاب به تدریج جای شکل افقی قدیمی (قرون ۲ و ۳ ه.ق.) را گرفت (همان، ۴۶).

از قرن ششم تزئین و تذهیب قرآن‌ها با روشی که در دوره‌های قبل به‌کار می‌رفت فاصله گرفت. تزئینات از سادگی خارج شد و نقوش هندسی جای خود را به طرح‌های شاخ و برگ‌دار اسلیمی داده‌اند (بیانی، ۱۳۵۳، ۱۶).

ویژگی تذهیب‌های سده ۵ و ۶ ه.ق. این است که در یک صفحه سرلوحه دیده می‌شود، طراحی سرلوحه‌ها متنوع است و در بعضی از موارد تزئینی که صورت گرفته زمینه متن را تشکیل می‌دهد و نوشته‌هایی درون شمس‌ها و اشکال هندسی وجود دارد. نقش جدیدی که در این دوره بیان شده و از آن به بعد هم ادامه پیدا می‌کند، شامل هاله‌ای است که در واقع دورگیری حروف و علایم با رنگ طلایی یا الوان هستند. در خارج این هاله صفحه با نقوش اسلیمی پر شده است، به طوری که نوشته برجسته‌تر از زمینه تزئین شده جلوه می‌نماید (تصویر ۹) (پاک سرشت، ۱۳۷۹، ۴۳).

تقسیم‌بندی سه‌بخشی زمینه در سرتاسر این دوره ادامه یافت. گاهی عنوان در درون یک کادر مستطیلی کشیده جای می‌گرفت که مربع‌هایی در زوایا داشت و انواع متعدد و مرغوبی از این شکل در سده‌های بعد رونق گرفت (تصویر ۲). گاهی هم عنوان فصل‌ها در دو صفحه متقابل کشیده می‌شد و یا آن بخش از عنوان که وجه فرعی داشت، در مرجع مجزایی در خارج از حاشیه تحتانی خود سرفصل نوشته می‌شد. مذهبان سده ۵ ه.ق. و ادوار بعد تزئین سرفصل را در آخرین کلمه و یا کلمات فصل قبل رنگ‌آمیزی می‌کردند. همچنین نقاط گرد بزرگ که نشانه‌ای از پایان هر آیه بود، گاهی در بالای چهار چوب مرزی صفحه جایگزین می‌شد (پوپ، ۱۳۷۸، ۲۳۸).

قرآن‌های مترجم خطی موجود در موزه و کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

• قرآن شماره ۱۷۷۱

ترجمه این قرآن بسیار نفیس، به پارسی کهن و به زبان بسیار پخته و دلکش مربوط به سده ۴ ه.ق. / ۱۰ م. و با مختصات دستوری و لغوی سده ۵ ه.ق. / ۱۱ م. و در بعضی موارد با رسم‌الخط

باستانی انجام شده است (بهار، ۱۳۸۰، ۳۷۶).

محل کتابت این نسخه خراسان و تاریخ کتابت نسخه احتمالاً سده ۵ ه.ق. / ۱۱ م. است. خط کتابت متن و ترجمه، هر دو نسخ است که توسط کاتب نامعلومی کتابت شده است. در ظهر برگ اول نسخه، سر تا پای صفحه دارای گره‌بندی به زر و دورگیری (تحریر) مشکی [۵] به شیوۀ عهد غزنوی است. در وسط قفل گره‌بندی کلمه جلاله «الله» به خط کوفی بر زمینه طلایی رنگارنگ ۵۵ بار کتابت شده است (شکل ۱) (قمی، ۱۳۶۶، ۱۹۹).

در حاشیۀ گره‌بندی ظهر برگ اول وقف‌نامه به زر و شنگرف [۶] کار شده است. در وسط وقف‌نامه نقش ترنجی قرار داشت که از بین رفته است. صفحۀ اول نسخه، دارای یک سرسوره گره‌بندی با گل و برگ زرین به طرح اسلیمی قدیم است و در وسط آن عنوان سوره فاتحه الکتاب به خط کوفی نوشته شده است، وسط هر قفل گره‌بندی یک کلمه «الله» تعبیه شده که جمعاً ۲۸ بار تکرار شده است (شکل ۱).

شکل ۲: سوره گره‌بندی با گل و برگ زرین به طرح اسلیمی قدیم، منبع: فراست، ۱۳۸۶، ۱۰

شکل ۱: ظهر برگ اول از نسخه شماره ۱۷۷۱، متن باقی‌مانده وقف‌نامه، منبع: فراست، ۱۳۸۶، ۱۰

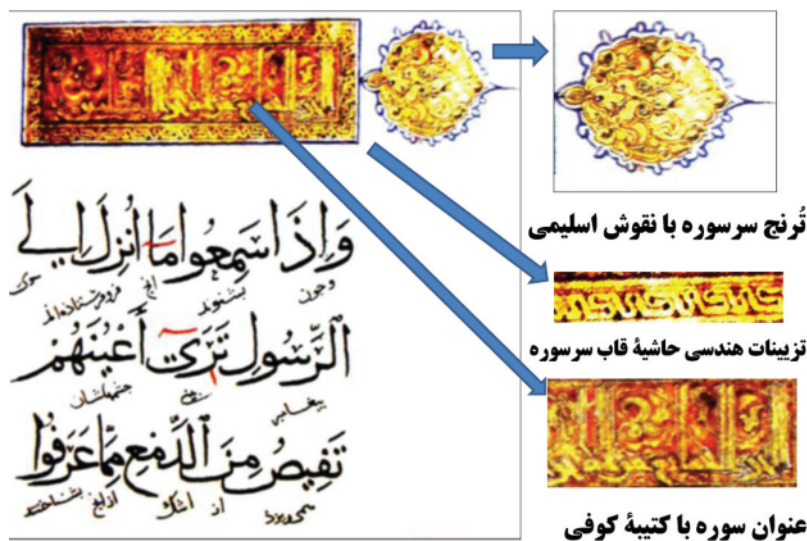

شکل ۳: سرسوره به زر و ترنج بادامی مرصع در حاشیه، منبع: فراست، ۱۳۸۶، ۱۱

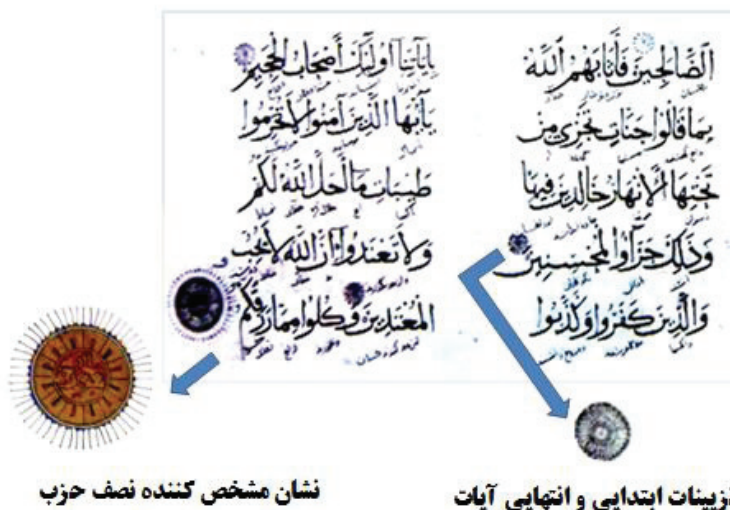
اسامی سور به زر، ترنج بادامی مرصع [۷] زرین در سرسوره‌ها و ترنج مرصع دارای گره‌بندی در آخر سوره اعراف از دیگر تزئینات این نسخه خطی است. همچنین «یکی از اصلی‌ترین زینت‌های قرآنی، تزئین درختی است که شجیره [درختک و ترنج] نام دارد و نماد کمال اندیشه است.» که در این نسخه قابل مشاهده می‌باشد (شکل‌های ۳ و ۲) (لینگز، ۱۳۷۷، ۷۳). رنگ کاغذ حنایی، عدد اوراق نسخه ۲۳۲ و اندازه هر ورق ۲۲×۳۵ سانتی‌متر، عدد سطور هر ورق ۱۰ (۵ خط متن و ۵ خط ترجمه) و اندازه نوشته‌ها ۶/۸×۱/۲ سانتی‌متر است. همچنین واقف این نسخه ابوالحسن شفقشی [۸] است و این قرآن نفیس هم به تفسیر شفقشی شهرت یافته است. در تفسیر شفقشی نثر عمومی فارسی‌تر است، اما دارای واژگان کمی عربی می‌باشد. ترجمه‌های قرآنی آن کاملاً به شیوه ترجمه و تفسیر رسمی است و در برخی از آیات، ترجمه‌های او گویی عیناً از آن کتاب گرفته شده، جز اینکه برخی واژه‌ها را اصلاح کرده، یا برحسب برداشت خود تغییر داده است (آذرنوش، ۱۳۷۵، ۱۶۲).

• قرآن شماره ۴۶۴۰

این نسخه با ترجمه استوار فارسی دری و متعلق به سده ۵۵۰ ق. / ۱۱ م. است. محل کتابت این نسخه ایران و نسخه در سده پنجم / یازدهم یا اوایل سده ششم / دوازدهم، توسط کاتب نامعلومی به خط متن ثلث محقق و خط ترجمه نسخ نوشته شده است. آغاز جزء هفتم نسخه در کتیبه‌ای مرصع و مذهب با گره‌بندی تشعیری [۹] به خط کوفی و با نقوش اسلیمی در نهایت زیبایی کتابت شده است. همچنین این کتیبه به ترنجی رو به بیرون منتهی است (شکل ۴). صفحه دیگری از همین نسخه وجود دارد که تزئینات حواشی متن آن قابل توجه است. تزئین صفحه با شمشه‌ای زیبا، هم نشان از تنوع تذهیب در حواشی نسخه دارد و هم اشاره‌ای است به قرآن که کرات خود را نور یا منور خوانده است. در دوره‌های متعددی از تذهیب قرآن می‌توان نمونه‌هایی دید که نکات حواشی قرآن (مانند سجده، جزء و غیره) را در درون دایره‌هایی نهاده‌اند که پیرامون‌شان رخشان یا کنگره‌دار است. شمشه را نیز گاهی به جای ترنج‌های کوچک واقع در حد فاصل آیات می‌گذارند و این ترنج را نیز غالباً با طلا درخشان می‌کنند (شکل ۵) (لینگز، ۱۳۷۷، ۷۵). تعداد اوراق این نسخه خطی ۷۰۴ عدد و عدد سطور هر ورق ۱۰ (۵ خط متن و ۵ خط ترجمه) بوده که اندازه هر ورق ۱۶×۱۹ سانتی‌متر و اندازه نوشته‌ها ۱۰×۵/۱۴ سانتی‌متر است. همچنین جلد نسخه تیماج پاکتی ضربی با آستر قنایزی است که از حیث قدمت دارای اهمیت فراوان است. این نسخه توسط ابوالحسن بن ابی‌الفضل در تاریخ آخر ربیع الاول سنه ۵۸۴ ق. / ۱۱۸۸ م. وقف امام رضا (ع) گردیده است. ویژگی‌های بصری در این نسخه خطی عبارتند از نقوش هندسی حاشیه قاب سرسوره که به صورت ریتمی و تکرار شونده بوده و نیز ترنج سرسوره به صورت نقوش متقارن که ترکیبی از نقوش اسلیمی است. عنوان سرسوره با کتیبه کوفی که به جهت وجود رابطه منطقی بین فضای مثبت و منفی حروف، هماهنگی و وحدت هر چه بیشتر را در این خط موجب شده است، همچنین تناسبات و وحدت موارد متضاد (اشکال مسطح و مدور) نقش تعیین کننده‌ای در زیبایی ساختار آن دارد.

شکل ۴: آغاز جزء هفتم در کتیبه‌ای مرصع و مذهب با گره‌بندی تشعیری، منبع: فراست، ۱۳۸۶، ۱۱

شکل ۵: تنوع تذهیب در حواشی، منبع: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۶۴۰، ۴

• قرآن شماره ۲۷۵۲

قرآن ترجمه شده کامل و نفیس به زبان اردو است که توسط کاتب نامعلومی به خط نسخ آمیخته با عناصر ثلث و خط نسخ غالباً پیوسته و در سده یازدهم/پنجم ه.ق. و در خراسان کتابت گردیده است. ترجمه آن به صورت کلمه به کلمه بوده که با خط نسخ در زیر کلمات عربی آیات آورده شده است. دو صفحه افتتاح جزء اول شامل سوره فاتحه الکتاب است. هر دو صفحه دارای کتیبه‌ای حاوی نام سوره است و به ترنج‌هایی مذهب با پیچ و گل اسلیمی و گره‌بندی منتهی می‌شود (شکل

شکل ۶: صفحه افتتاح نسخه شماره ۲۷۵۲، منبع: کتابخانه آستان قدس رضوی

نشانه‌های حواشی آیات، بادمک‌های مذهب و نشانه‌های فواصل آیات، مخروطی مدور و مذهب است. عدد اوراق هر جزوه ۴۲ و عدد سطور هر صفحه ۱۰ (۵ سطر متن و ۵ سطر ترجمه) است. هر ورق در اندازه ۲۵×۱۷ سانتی‌متر بر کاغذ نخودی ضخیم آهاری کتابت شده و جلد نسخه تیماج ضربی قدیمی قهوه‌ای است. واقف نسخه، خراسان بنت ابی القسم بن علی [نکیریم] بن محمد بن الحسن بن القاسم بن حمزه بن محمد بن جعفر بن عیسی بن علی بن الحسین (ع) است و تاریخ وقف سده ششم هجری است (شکل‌های ۷ و ۸) (گلچین معانی، ۱۳۴۷، ۱۳۴۴). ویژگی‌های بصری به صورت نقوش هندسی گره‌دار و اسلیمی‌های شاخ و برگ‌دار داخل قاب و ترنج سرسوره و نیز در این نسخه اعراب به رنگ شنکرف، تشدید و جزم و علائم دیگر به لاجورد و زنگار تحریر شده است. اسامی سور به زر و تحریر و به قلم رقاع است (شکل ۸).

شکل ۸: خط متن نسخ با برخی از عناصر ثلث منبع: فراست، ۱۳۸۶، ۱۶

شکل ۷: صفحه دوم از نسخه شماره ۲۷۵۲ با تزئینات کتیبه و ترنج مذهب، منبع: کتابخانه آستان قدس رضوی

• قرآن شماره ۶۶۱

کاتب نسخه، ابوعلی حسن بن محمد بن حسن خطیب، ظهنویس آن احمد خطیب و مالک نسخه، ابوالهیجاء بن عبد الواحد است. محل کتابت «شنبه ۱۳ صفر سنه ۵۵۶ در قریه کهکابر ری» ذکر شده

است. قرآن ترجمه شده کاملی است دارای ترجمه فارسی روان که در ترجمه آن از لغات عربی نیز استفاده شده است. این نسخه از دو نظر حائز اهمیت می‌باشد؛ اول اینکه نسخه کامل است و اول و آخر نسخه نیز تاریخ و رقم آن موجود است، و دوم اینکه کاتب نسخه، محل اقامت خویش را ذکر کرده است. بنابراین این نسخه کامل معرف زبان فارسی و شیوه ترجمه قرآن مجید در شهر «ری» سده ۱۲م. / ۶ ه.ق. است (فکرت، ۱۳۶۳، ۷۶). خط متن نسخه کوفی نزدیک به نسخ و خط ترجمه آن نسخ است. عدد اوراق نسخه ۲۲۴ و عدد سطور هر ورق ۳۴ (۱۱ سطر متن و ۱۱ سطر ترجمه) است که اندازه هر ورق ۵/۲۵×۳۷ سانتی‌متر و نوع کاغذ آن نخودی ضخیم در قطع وزیری کوچک و بدون تزئینات بوده، همچنین جلد این نسخه خطی از تیماج است. اندازه هر ورق ۲۷×۲۵.۵ سانتی‌متر و نوع کاغذ آن نخودی ضخیم، در قطع وزیری کوچک می‌باشد (همان، ۷۹).

شکل ۹. کتیبه‌ها، نشانه‌های حواشی و بادامی منقش به الوان
منبع: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۶۶۱

از ویژگی‌های بصری و تزئینی این نسخه می‌توان به دو صفحه افتتاح اشاره کرد که دارای چهار کتیبه نقش اسلیمی گل و برگ‌دار تکرار شونده ریتمی و زنجیری است که با خدنگ‌هایی در حاشیه به شنگرف و زعفران زینت داده شده است. همچنین، کتابت وسط کتیبه‌ها به خط کوفی بوده و در حاشیه سوره فاتحه کتاب نیز ترنجی نسبتاً شکل منقش شده است. کتیبه تزئینی بالای یکی از صفحات این نسخه (شکل ۹) در کنار شمس‌ه حاشیه و کتیبه پایین صفحه به زیبایی آن افزوده است. فواصل آیات به زعفران و نشانه‌های حواشی با گل و ترنج بادامی منقش به الوان و سجاوندی [۱۰] به شنگرف، از تزئینات قابل توجه این نسخه است که در آن به جای زر از زعفران استفاده شده و وجه تناقضی با دیگر نسخه‌های خطی ایجاد کرده است.

شکل ۱۰. جزئیات به صورت نقوش تجریدی- گیاهی و هندسی (بخشی از تصویر ۹)

• قرآن شماره ۲۲۲۹

نسخه نفیس مذهب و مرصع که در اواخر قرن ششم هجری / دوازدهم میلادی کتابت شده است. امتیاز این نسخه علاوه بر قدمت و آرایه‌های هنری آن، ترجمه آیات به ترکی و فارسی به صورت تحت‌اللفظی و در کنار هم می‌باشد. محتوا حاوی جزو چهارم قرآن است (از آیه ۸۶ سوره آل عمران تا آیه ۲۸ سوره نساء)، دارای ۱۴۹ ورق، کاغذ خانبالغ در اندازه ۲۰×۲۹ سانتی متر، اندازه مسطر [۱۱]: ۱۰ سانتی‌متر.

این قرآن شریف با خط محقق عالی و با صفحه‌پردازی خاصی نگارش یافته است، به طوری که در هر سطر ۲ تا ۳ کلمه و در هر صفحه ۳ سطر کتابت شده که جمعاً ۱۰ کلمه در هر صفحه موجود است و فاصله سطرها کاملاً باز است به طوری که ترجمه‌ها به راحتی ذیل کلمات قرار گرفته است. ترجمه به خامه نسخ خفی به گونه مورب‌نویسی است - ترجمه ترکی با مرکب مشکی و ترجمه فارسی به شنگرف - که این ترجمه‌ها به خط نسخ و دانگ کتابت به صورت مورب نوشته شده و مفردات آیات با وضوح کامل ولی بزرگ‌تر از اندازه قلم و اعراب کلمات با قلم یک سوم اندازه اصلی کتابت گردیده است که بیشتر در واو و راء مرسل و دوایر یاء و نون ملاحظه می‌شود (شکل ۱۱).

جلد این نسخه خطی تیماج ضربی، روی جلد دارای اشکال هندسی چند ضلعی محاط به دو جدول [۱۲] در وسط ستاره ده‌پیر و لت روی نسخه اطراف آن از شش‌ضلعی غیرمنتظم و ستاره‌های پنج‌پر تشکیل شده است و حاشیه گره‌بندی که طرح کلی آن اشکال هندسی چندضلعی متداخل است. لت زیر نسخه دارای شمسه با نقوش دوایر متداخل است که شش‌پر را تشکیل داده و چهار لچکی و جداول متداخل و درون جلد پارچه سبز ابریشم است.

ویژگی بصری این نسخه شامل اسم مبارک جلاله (الله) به قلم زر و محرر، نقطه‌گذاری‌های بجا گذاشته شده و در فضاها مناسب انتخاب شده، به طوری که ترکیب کلی سطر و صفحه را تنظیم کرده است. در میم متصل به کلمات اکثراً به جای استفاده از میم بلند و مرسل از میم دم‌دار بهره گرفته شده که با اصول کلاسیک خط محقق تطبیق نمی‌کند. به طور کلی، کاتب با درایت در مدیریت صفحه‌پردازی، با توجه به اینکه تعداد حروف و کلمات در هر سطر از حد عُرف کمتر است و این خود بر پیچیدگی تنظیم کلی فضای صفحه می‌افزاید، توانسته قوانین سطر را رعایت و فواصل حروف و کلمات را حفظ کند. دوایر کشیده را در وسط سطور زیاد مورد استفاده قرار داده و نقطه‌ها را باز نوشته است. احیاناً چنانچه طول سطر بیشتر از حد معمول شده کادر را شکسته و از ردیف‌نویسی خارج شده که این امر خود بر زیبایی صفحه افزوده است. در نهایت، کاتب در اشراف به فضاسازی و صفحه‌پردازی و ترکیب‌بندی صفحات موفق بوده و در بخش اجرای مفردات با توجه به انتخاب دانگ قلم، اقتضا می‌کرده که حروف و کلمات را بزرگتر از حد معمول بنگارد. ترجمه آیات نیز همان‌طور که ذکر شد در ذیل هر کلمه و به محاذات آن به شکل مورب آمده و با دو رنگ سیاه و سرخ تنوعی نیز در ترکیب‌بندی و فضاسازی ایجاد کرده است.

شکل ۱۱. ترجمه آیات به ترکی و فارسی به صورت تحت‌اللفظی و در کنار هم
منبع: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۲۲۲۹

تزئینات پشت برگ اول شمسه زرین درشت با قطر ۱۰ سانتی‌متر دارای ۷ دایره متداخل است که داخل دایره مرکزی به خط کوفی تزئینی در زمینه زر نام مبارک حضرت محمد(ص) را تداعی می‌کند. دواير محاط ديگر منقش به بادامچه و خطوط و شرفه، دو صفحه اول دارای دو لوح در زمینه ابری‌سازی، هر صفحه دارای دو کتیبه زرپوش منقش پیوسته به ترنج بوته جقه‌ای در صدر و ذیل، کتیبه صدر بازوبندی پهن در وسط آن به خط شیبیه رقاع شماره جزء نوشته شده («الجزء الرابع»)، کتیبه‌های ذیل پیچ و خم با تحریر مشکی در حاشیه این دو صفحه شکل بیضی زرین منقش به خطوط شرفه مانند است. فواصل آیات گوی زرین منقش، حاشیه برخی صفحه‌ها مزین به شمسه و برخی به ترنج با دو سر ترنج، نشانه‌ها در حاشیه بازر و تحریر مشکی است. پایان هر پنج آیه در حاشیه ورق شمسه شرفه‌دار قندیل‌مانند فوق‌العاده ظریف و زیبایی وجود دارد که داخل آن خمس نوشته شده و پایان هر ده آیه، شمسه زرین درشت‌تر داخل آن به سیاهی کلمه عشر نوشته شده است (شکل ۱۲).

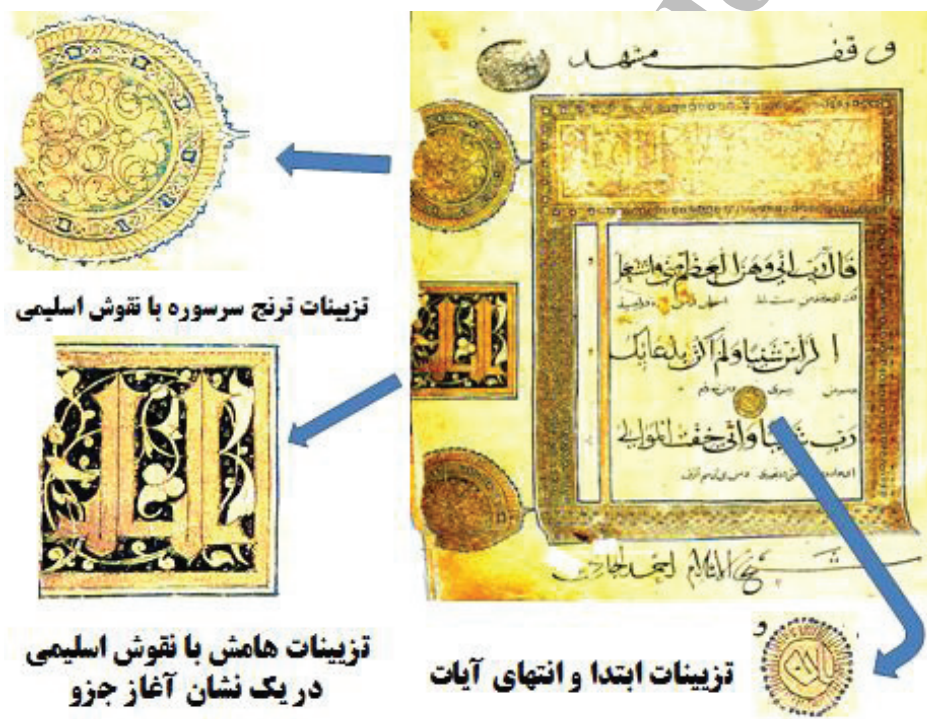
شکل ۱۲. تزئینات قرآنی به صورت نقوش هندسی منبع: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۲۲۲۹

• قرآن شماره ۳۴۹۶

Archive of SID

نوع خط آن خط نسخ، با قطع ۲۹×۳۹ سانتی‌متر و تاریخ ۵۸۴ ه.ق.، تعداد صفحات: ۱۰۱ صفحه و محل کتابت خراسان است. ترجمه آن به زبان فارسی دری که با خط مشابه خط متن عربی آن یعنی خط نسخ می‌باشد. صفحات دارای جدول زر و دارای دو صفحه مذهب و مرصع، تزئینات هامش [۱۳] با نقوش اسلیمی، سرسوره‌ها دارای یک قاب مرصع با تزئینات هندسی که عنوان سوره و عدد آیات در آن به قلم سفید آب و دورگیری مشکی نوشته شده است و علائم ابتدا و انتهای آیات به صورت شمسه با شعاع‌های گسترده می‌باشد.

ترنج سرسوره‌ها به صورت نقوش هندسی با نقوش اسلیمی و ختایی [۱۴] است. تزئینات در قرن پنجم به بعد تکامل یافته به طوری که در قرن ششم به اوج کمال و زیبایی و به نوعی به یک انسجام کامل با هویت اسلامی- ایرانی دست می‌یابد، و آن جایگاهی را که شایسته یک هنری با مشخصات خاص اسلامی است را کسب می‌نماید (شکل ۱۳).

شکل ۱۱. شکل ۱۳. تزئینات به‌کار رفته در قرآن ۳۴۹۶
منبع: کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه شماره ۳۴۹۶

جدول ۱. بررسی تزئینات به کار رفته در تزئین قرآن‌های مترجم موزه قرآن امام رضا (ع)

شماره نسخه	قرن م.ق.ه	زبان ترجمه	نوع خط	نمونه تصویری	نمونه تزئین	محل به کارگیری	ملاحظات
۱۷۷۱	۵ ق.ه / ۱۱ م	پارسی کهن	کتابت و ترجمه به خط نسخ		 	سرسوره	صفحه اول نسخه شماره ۱۷۷۱ سرسوره گره‌بندی با گل و برگ زَین به طرح اسلیمی قدیم و حاشیه کناری قاب وسط با نقوش هندسی به صورت اشکال مستطیل که به طور متناوب یکی در میان به رنگ‌های قرمز و سیاه است. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قهوه‌ای تیره می‌باشد.
۴۶۴۰	۵ ق.ه / ۱۱ م	فارسی دری	کتابت به خط ثلث محقق و ترجمه به خط نسخ			سرسوره	قرآن ۴۶۴۰، آغاز جزء هفتم در کتیبه‌ای مرصع و مذهب با گره‌بندی تشعیری به خط کوفی و با نقوش اسلیمی در نهایت زیبایی کتابت شده است. همچنین دارای یک ترنج بادامی شکل با تزئینات گیاهی پر است. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قهوه‌ای تیره می‌باشد.
۲۲۲۹	۵ ق.ه / ۱۱ م	ترکی کهن	کتابت به خط محقق و ترجمه به خط نسخ خفی		 	سرسوره و حاشیه و داخل متن	دوایر محاط منقش به بادامچه و خطوط و شرفه، دو صفحه اول دارای دو لوح در زمینه ابری‌سازی، هر صفحه دارای دو کتیبه زرپوش منقش پیوسته به ترنج بوته جقه‌ای در صدر و ذیل، کتیبه صدر بازوبندی پهن در وسط آن به خط شبیه رقع شماره جزو نوشته شده «الجزء الرابع» کتیبه‌های ذیل پیچ و خم با تحریر مشکلی در حاشیه این دو صفحه شکل بیضی زَین منقش به خطوط شرفه مانند، وجود دارد. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قرمز است.
۲۷۵۲	۵ ق.ه / ۱۱ م	أردو	کتابت به خط نسخ متمایل به ثلث و ترجمه به خط نسخ		 	سرسوره	نشانه‌های حواشی آیات، بادمک‌های مذهب و نشانه‌های فواصل آیات، مخروطی مدور و مذهب است. در این نسخه، اعراب به رنگ شنکرف، تشدید و جزم و علائم دیگر به لاجورد و زنگار دورگیری شده است. اسامی سُور به زر و به قلم رقع است که زیبایی ویژه‌ای بدان بخشیده است. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قهوه‌ای تیره است.

ادامه جدول ۱. بررسی تزئینات به کار رفته در تزئین قرآن‌های مترجم موزه قرآن امام رضا (ع)

Archive of SID

شماره نسخه	قرن ه.ق. / م.	زبان ترجمه	نوع خط	نمونه تصویری	نمونه تزئین	محل به کارگیری	ملاحظات
۶۶۱	۵۶۱ ه.ق. / ۱۱ م.	فارسی روان	کتابت به خط کوفی متمایل به نسخ و ترجمه به خط نسخ			سرسوره و حاشیه	کتابت وسط کتیبه‌ها به خط کوفی بوده و در حاشیه سوره فاتحه الکتاب نیز ترجمی نسبتاً شکیل منقش شده است. کتیبه تزئینی بالای یکی از صفحات این نسخه در کنار شمسۀ حاشیه و کتیبه پایین صفحه به زیبایی آن افزوده است. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قهوه‌ای تیره است.
۳۴۹۶	۵۶۱ ه.ق. / ۱۱ م.	فارسی دری	کتابت به خط نسخ و ترجمه به خط نسخ			سرسوره و حاشیه	سرسوره‌ها دارای یک قاب مرصع با تزئینات هندسی که عنوان سوره و عدد آیات در آن به قلم سفید آب و دورگیری مشکی نوشته شده است و علائم ابتدا و انتهای آیات به صورت شمسه با شعاع‌های گسترده می‌باشد. ترنج سرسوره‌ها به صورت نقوش هندسی با نقوش اسلیمی و ختایی است. نوشتار آیات و ترجمه آن به رنگ سیاه است.

منبع: یافته‌های تحقیق

نتیجه‌گیری

نسخه‌های منتخب قرآنی در این مقاله از لحاظ تاریخ‌شناسی نسخه‌های خطی، مبین نوع خط و تذهیب خاص سده‌های ۵ و ۶ ه.ق. / ۱۱ و ۱۲ م. هستند. در بررسی شیوه نگارش قرآن‌های فوق سیر تحول و تکاملی خطوط از خط کوفی به خطوط دیگری از جمله خط نسخ، محقق، ثلث و غیره و روند رو به رشد آن در نسخه‌های موجود قابل مشاهده و خطوط از شکل ساده‌تر خود به اشکال منسجم‌تر تغییر یافته است. همچنین در این دو سده قواعدی برای هر چه بهتر نوشتن خطوط کتابت قرآن تدوین شد و نوشتن خطوط شش‌گانه به شکل کلاسیک خود نزدیک گردید. از این زمان تا اواخر سده ششم ه.ق. تذهیب به شکل متین و منسجم وارد کتابت شده و سرمشقی برای دوره‌های بعدی می‌گردد.

تذهیب به صورت آمیزه‌ای از نقوش گل و برگ و اشکال هندسی بود، قالبی که تا سده ششم ه.ق. نیز رواج داشت. معمولاً نقوش هندسی در صفحات آغازین و انتهایی کاربرد بیشتری داشته و در متن، تنها در داخل قسمتی که عنوان سوره را در بر می‌گرفت، دیده می‌شد. در قرآن‌های سده ۵ ه.ق. صفحه‌آرایی بیشتر عمودی و نقوش هندسی در اشکال مختلف دیده می‌شود که دارای اشکال تکرار شونده و ریتمی است.

همچنین در بررسی قرآن‌های مترجم باید به این نکته اشاره نمود که ترجمه آیات در اکثر قرآن‌های این دوره به صورت الوان و با رنگی متفاوت از رنگ آیات نوشته شده است، مگر در

مواردی که ترجمه و تفسیر آیات بیرون از متن، در حاشیه و یا در صفحه‌ای جدا نوشته شده باشد. به طوری که متن آیات با مرکب مشکی و یا قهوه‌ای تیره کتابت شده و ترجمه آیات در بین سطرها و یا به صورت کلمه به کلمه و با رنگی دیگر (بیشتر شنگرف) در ذیل آیات نوشته شده است. نوع خط آن نیز با خط متن آیات به لحاظ نوع و اندازه حروف متفاوت و غالباً کوچکتر از خط متن بوده و اکثراً خط نسخ به کار رفته است.

در پایان می‌توان اظهار نمود که در بررسی‌های صورت گرفته در این مقاله نتایج زیر به دست آمد:

۱. کتابت قرآنی به خط کوفی و به صورت کم‌رنگ، و با کاربرد جزئی و بدون نقطه بیشتر در تزئین سرسوره و سرلوح و خط نسخ جهت کتابت قرآن رواج بیشتری می‌یابد.
۲. قابلیت‌های بصری بی‌همتا، انحصاری و فوق‌العاده قوی و تأثیرگذار و دارای کیفیت رمزگونه، ایجاد یک نیروی جنبشی و پویا و قابلیت‌های زایش شیوه‌های متنوع و جذاب از ویژگی‌های خطوط این قرآن‌ها است.
۳. ویژگی‌های بصری و تزئینات قرآنی نسبت به چهار قرن اول تکامل یافته‌تر بوده، و بیشتر تزئینات به کار رفته در قرآن‌های این دو سده با نقوش هندسی است.
۴. در فواصل آیات نقطه‌هایی به صورت دایره دیده می‌شود.
۵. استفاده از نقوش تزئینی در بالا و کنار صفحه کاربرد بیشتری داشته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. به معنی ابتدای سوره که با استفاده از عناصر و نقوش مختلفی تزئین می‌شد (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۶۷۵).
۲. در عرف نسخه‌آرایان، شکلی را گویند چهارگوشه دارای پیچ و خم که وسط آن را با نقوش اسلیمی، ترمه و تصویر نباتات و تذهیب و ترصیع کرده و گاه بر زمینه مذهب یا مرصع آن نام کتاب و امثال آن را با زر یا سفیداب می‌نویسند. ترنج اغلب روی جلد و گاهی در ظهر ورق اول نسخه کاربرد داشته است (قلیچ خانی، ۱۳۷۳، ۲۸).
۳. در عرف نسخه‌آرایان و مذهب‌بان شکلی را گویند مدور به سان قرص خورشید، که منقش و زراندود شده باشد و دارای شعاع‌هایی به اطراف که اصطلاحاً به آنها شرفه می‌گویند (همان، ۱۲۹).
۴. صفحه آغاز یا صفحات آغاز اکثر نسخه‌های مذهب دارای شکلی هندسی است شبیه محراب و ایوان و مزین به خطوط منظم هندسی یا گل و برگ به زر و رنگ‌های متنوع دیگری که «سرلوح» نامیده می‌شود (وفادار مرادی، ۱۳۷۹، ۷۶).
۵. اصطلاحی در هنر تذهیب است که به خط سیاه یا رنگی که بر دو خط نوشته یا نقش و یا خطی بر دو طرف جدول طلایی مشکی کشیده می‌شود، اطلاق می‌گردد.
۶. رنگیزه‌ای متشکل از سولفات جیوه و به رنگ قرمز درخشان، معربش شنجرف است و آن جسمی است معدنی (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۱۲۳).
۷. [در لغت جواهر نشانندن است]، در صورتی که در هر یک از نقش و نگاره‌های مربوط به نسخه‌ها و مرقعات جز آب طلا، از شنگرف، لاجورد، زنگار، زعفران و غیره به کار رفته باشد، آن نقش را مرصع می‌گویند و عمل آن را ترصیع، به خلاف نقش مذهب که در آن فقط آب طلا به کار می‌رود (همان، ۳۵).
۸. ابوالحسن شفقشی واقف نسخه نفیس قرآنی فوق مترجم آن ناشناخته است و تاریخ تحریر آن قبل از قرن ۶ ه.ق. است. این ترجمه و تفسیر شامل سوره حمد و از آیه ۱۹ سوره بقره تا آیه ۷۳ سوره یونس است. این اثر به تصحیح محمد جعفر یاحقی در یک جلد به سال ۱۳۵۵ در انتشارات بنیاد فرهنگ ایران به چاپ رسیده است (مهیار، ۱۳۸۵، ۳۵۸).
۹. اصطلاحی در نقاشی و تذهیب است و از «شعر» که به معنی موی باشد گرفته شده و به نقش گیاه

- و درخت و هرچه شبیه آن‌هاست، اطلاق می‌شود (قمی، ۱۳۶۶، ۱۹۹).
۱۰. به‌کار بردن علامت‌ها و نشانه‌هایی است که خواندن و در نتیجه فهم درست مطالب را آسان و به رفع پاره‌ای از ابهام‌ها کمک می‌کند (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳).
۱۱. با استفاده از مسطر (= خط‌کش) اندازه بیت (= سطر) را بر روی صفحات نسخه معین می‌کردند (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۱۳۱).
۱۲. در لغت به معنای جوی باشد و در عرف مذهب‌بان و جدول‌کشان، خطوط متوازی است که گرداگرد صفحه نوشته و یا در فواصل سطور می‌کشیده‌اند (قلیچ‌خانی، ۱۳۷۳، ۴۷).
۱۳. در فن کتاب‌آرایی عبارت است از کرانه‌های سه‌گانه و بیرون اوراق هر کتاب بعد از جدول که کاتبان ادامه عبارت و مطالب متن را بر آن می‌نوشتند (همان، ۲۴۸).
۱۴. طرح هنری، دارای انواع بسیار که از ترکیب گل و برگ‌های دور از طبیعت بر طبق سبک ایرانی ساخته می‌شود (همان، ۷۶).

فهرست منابع

- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۷۵) تاریخ ترجمه از عربی به فارسی، تهران.
- ابن سعد، محمد بن سعد (۱۴۱۷ق) الطبقات الکبری، دار احیاء التراث العربی، بیروت.
- بهار، محمدتقی (۱۳۸۰) سبک‌شناسی، جلد اول، انتشارات ققنوس، تهران.
- بیانی، مهدی (۱۳۵۳) کتاب‌شناسی نسخه‌های خطی، به کوشش حسین محبوبی اردکانی، انجمن آثار ملی، تهران.
- پاک‌سرشت، مرتضی (۱۳۷۹) خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن مجید، قدیانی، تهران.
- پوپ، آرتور (۱۳۷۸) سیر و صور نقاشی ایرانی، ترجمه یعقوب آژند، مولی، تهران.
- رجایی، احمدعلی (۱۳۷۶) متنی پارسی از قرن چهارم هجری، آستان قدس رضوی، مشهد.
- سلماسی‌زاده، جواد (۱۳۴۲) تاریخ سیر ترجمه قرآن در اروپا و آسیا، دانشگاه تهران، تهران.
- فراست، مریم (۱۳۸۶) «قرآن‌های خطی آستان قدس رضوی»، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، سال سوم، تهران.
- فکرت، محمدآصف (۱۳۶۳) نسخ خطی قرآن‌های مترجم آستان قدس رضوی، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۷۳) فرهنگ و اصطلاحات خوشنویسی، روزنه، تهران.
- قمی، احمد (۱۳۶۶) گلستان هنر، چاپخانه گلشن، تهران.
- گلچین‌معانی، احمد (۱۳۴۷) راهنمای گنجینه قرآن آستان قدس رضوی، اداره کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
- لینگز، مارتین (۱۳۷۷) هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بید هندی، انتشارات گروس، تهران.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰) تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد، تهران.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲) کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۷۷) تاریخ قرآن، ج اول، نشر سمت، تهران.
- مهیار، محمد (۱۳۸۵) «نگاهی به ترجمه و تفسیرهای کهن»، فصلنامه بیناب، شماره ۹، تهران.
- وفادار مرادی، محمد (۱۳۷۹) اصول و قواعد فهرست‌نگاری، انتشارات مجلس شورای اسلامی، تهران.